

על המודרניזציה שלוחת הרסן של העבר: התוכנית לבניית "מרכז קדם" בחניון גבעתי בירושלים

אלונה נצן-שיפטן

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון

"כל החלל הזה היה הר מלא באדמה, ואני החלטתי אז לבנות פה מרכז מבקרים. מה אפשר לעשות בשני חדרים? כלום! אז אמרתי: נשבור את הקיר, ושברנו את הקיר לתוך ההר. וניגשת רשות העתיקות, ואמרתי: "אנחנו משפצים". ולמעלה-למעלה הייתה איזו טרסה. אמרתי: אנחנו נשפץ עד הטרסה. התחלנו לחפור עד הטרסה, שהייתה פה למעלה. בלילות הייתי מזיז את הטרסה. הם היו באים בבוקר ואומרים: "בוא'נה, זה לא נראה ככה!", אבל יש טרסה, טרסה. [...] בדרך כלל בונים מלמטה למעלה, לא? פה בנינו [את מרכז המבקרים] מלמעלה למטה" (דוד בארי, מייסד ומנכ"ל עמותת אלע"ד).¹

ב-1993 קיבל דוד (דויד'לה) בארי, מנכ"ל עמותת אלע"ד ("אל עיר דוד"), אישור מראש עיריית ירושלים אהוד אולמרט לבנות מרכז מבקרים קטנטן שאותו זיכה הארכיאולוג רוני רייך בתואר "חוושה".² בחסות החוושה והחשכה החל בארי לחפור עד הטרסה, שבלילות "זזה".

* המחברת נמנית עם מגישי ההתנגדות לתוכנית 13542 – תוכנית מתחם קדם, שהובילה יחד עם פרופ' חיים יעקובי בשם 35 אישי ציבור. מתוקף התנגדות זו השתתפה המחברת בישיבות ועדות התכנון והערר שבהן נדונה התוכנית.

אני מודה לג'ון זליגמן, רפי גרינברג, דורי דרדיקמן, אביב טטרסקי, מייק טרנר, ניר מועלם, יעל פורמן נעמן, רוני רייך, גבי שוורץ, יובל שיפטן, ישי שניידור ויעל שנקר על המידע וההערות החשובות שחלקו עמי. תודות מיוחדות לאנשי מכון ון ליר בירושלים ולמערכת תיאוריה וביקורת, ובמיוחד לאיתן בר-יוסף על חרות העין והמחויבות לעניין.

1 מתוך תמלול הקלטה של הדרכה בבית המעיין בשנת 2008, ראו www.youtube.com/watch?v=MfOPPPUD-Ok

2 רייך 2011, 84. רייך מתאר בספרו את השתלשלות האירועים שהביאה לכיצוע החפירה הארכיאולוגית במעיין הגיחון, וקושר אותה הן עם היוזמות הקשורות בחגיגות שלושת אלפים השנה לירושלים והן עם

רשות העתיקות ראתה בפעילות זו, שבה מתגאה בארי בציטוט לעיל, עילה לתביעה משפטית. הרשות קבלה שוב ושוב על אחריותה הישירה של עמותת אלע"ד "לעבירות של פגיעה בעתיקות ובנייה לא חוקית", שעמדו בניגוד חריף ל"עמדתה הנחרצת [...] כי חיוני לשמר את עיר דוד, ואין לאפשר בה ביצוע עבודות בנייה כלשהן".³ זאת ועוד, ב-1997 ביקשה הרשות "להדגיש כי מטבע הדברים, חפירה ארכיאולוגית יהודית על אדמות פרטיות השייכות למוסלמים בעיר דוד, הינה כמעט בלתי אפשרית".⁴ היום, שני עשורים לאחר מכן, אנחנו עדים לתפנית חדה בעלילה. זה עתה בירך השר נפתלי בנט את בארי על הצלחתו לשנות את "טבע הדברים" – לחפור תחת אדמות פרטיות, "לחזור אל העיר בה דוד חנה ולבנות אותה מחדש".⁵ בה בעת, רשות העתיקות מעניקה גיבוי חסר תקדים לפעילותו של בארי ולתוכניתן המשותפת של עמותת אלע"ד (הפרטית) ורשות הטבע והגנים (הממשלתית) להקמת "מרכז קדם" – מרכז מבקרים בן שבע קומות ששטחו 16,491 מ"ר (כשטחם של שני מגרשי כדורגל או קמפוס של מכללה בינונית).⁶ אלע"ד רכשה את חניון גבעתי, השוכן סמוך לשער האשפות ובמרחק עשרים מטר מחומות העיר העתיקה, והמרכז מתוכנן להיבנות מעל החפירות המתבצעות מאז 2002 בחניון, ולכלול אותן בתוכו. כיצד הצליחו המיזמים של בניית עיר דוד, מתחת לבתי שכונת ואדי חילוה ולצידם, להפוך מהפרת סדר שעליה התריעה בכל פה רשות העתיקות לפרויקט ממלכתי שרשויות המדינה תומכות בו בהתלהבות? כיצד הפך "מפעל היחיד" של דויד'לה "למפעל לאומי" – מפעל חיים שנמצא ראוי לפרס ישראל לשנת תשע"ז?⁷ גאוותו של בארי על הבנייה "מלמעלה למטה" מרמזת על כיוון אפשרי לפיצוח תעלומת התפנית. החוק במדינת ישראל מבחין בין בנייה רגילה – המתבצעת ברובה מעל פני הקרקע, בנייה "מלמעלה למעלה", קומה אחר קומה – ובין חפירות ארכיאולוגיות המתבצעות

חילופי הגברי במוסדות המוניציפליים. החפירה המדוברת, אשר בוצעה על ידי רייך וואלי שוקרון מרשות העתיקות, הייתה אמורה להיות "סמלית וקטנה – ריבוע חפירה או שניים" (שם, 81), והחושה המדוברת הייתה עתירה להפוך למרכז מבקרים צמוד לחפירה זו.

3 מכתב מעו"ד יורם ברסלע בשם רשות העתיקות לאלקים רובינשטיין, היועץ המשפטי לממשלה, 17 בדצמבר 1997, ראו <https://tinyurl.com/y9v64mnw>. מכתב זה, יחד עם מסמכים אחרים, דוחות וסיכומי דיונים, חושפים את ההתקשרויות ואת מערכת היחסים שבין רשות העתיקות לעמותת אלע"ד, רשות הטבע והגנים ועיריית ירושלים. המסמכים נאספו ופורסמו על ידי עמותת "עמק שווה" באתר האינטרנט של העמותה, ראו <http://alt-arch.org/he/documents-iaa-report>

4 ראו לעיל הערה 3, מכתב מברסלע לרובינשטיין.
5 מתוך פרסום של משרד החינוך, דברי הנימוק לבחירת הזוכים בפרס ישראל למפעל חיים לשנת התשע"ז (21 במרץ 2017), ראו <https://tinyurl.com/yblqah64>

6 מרכז קדם מתוכנן בידי האדריכל אריה רחמימוב עבור עמותת אלע"ד ורשות הטבע והגנים, ונדרון במסגרת תוכנית מתאר מקומית מס' 13542. תוכנית זו שומרת על ייעוד הקרקע כגן לאומי (וקובעת את השימוש באתר כמרכז מבקרים), קובעת קווי בניין מותרים ומעניקה זכויות בנייה בתוך תחום התוכנית.

7 מסה זו אינה מתמקדת בדמותו של בארי, כי אם בתפקידו הסמלי בהיותו מייסד עמותת אלע"ד, העומד בראשה והיוזם המרכזי של פעולותיה. לכן מעשיו והתבטאויותיו נדונים כאן רק בהקשר של פעולות העמותה.

"מלמעלה למטה" בחיפוש אחר מכמני העבר. חלוקה זו חושפת את המתח בין פיתוח לשימור בערים היסטוריות. אפשר להקים מיזמי פיתוח בערים היסטוריות באמצעות מודרניזציה של תשתיות ובנייה מעל הקרקע. אבל כשמדובר בקרקע רווית ממצאים ארכיאולוגיים, על הכולדוורים לעצור ולתת קדימות לחשיפת העבר באמצעות חפירה ארכיאולוגית יקרה ולעתים גם לצד שימור מפקח על ממצאיה. החידוש היצירתי שקידם בארי בבית המעיין היפך את היוצרות: כיוון שלא ניתן להחיל על האתר מיזם בנייה ופיתוח הנבנה, כמקובל, מלמטה למעלה, הפנה בארי את יוזמת הפיתוח כלפי מטה, אל מעמקי החפירות. קשה אפוא שלא להגיע למסקנה הבאה: על מנת לקדם את ייחוד סילוואן ואת זיהוי השלוחה שמדרום להר הבית כעיר דוד, יוזמת עמותת אלע"ד את ביצועם של תהליכי מודרניזציה גורפים דווקא בממצאים ארכיאולוגיים שנתפסים בעינינו כמחויבים בשימור קפדני.⁸ מה הקשר בין ההיפוך התודעתי המקופל בפעולה זו של "פיתוח העבר" ובין הפיכתו של בארי מראש "עמותה פרטית שבעברה הקרוב יש יותר מרכב בכל הקשור לשמירת החוק"⁹ לחתן פרס ישראל? זאת ועוד, הפרס שניתן לבארי משקף שיאים חדשים של "פיתוח העבר" בירושלים, דהיינו פיתוח פיזי של שרידי העבר ועיצוב הזיקה התודעתית אליהם. מדוע להשקיע משאבים עצומים של כוח אדם, חומרי בניין ויצירתיות תכנונית והנדסית לצורך שינוי גורף של אתרים שכל כוחם מושתת על התגלמותן האותנטית של עתיקותיהם ועמידותן בפגעי הזמן?

נפתח באפשרויות הטמונות ב"פיתוח העבר" ובמלכודותיו בראי הקיימות, ונבחן על רקע זה את תבנית הפעולה של אלע"ד להתערבות עירונית אל מול רשויות המדינה. הדיון המוצג כאן במשמעויותיה העירוניות, הכלכליות והפוליטיות של התערבות זו דחוף בשל סיומה המתקרב של החפירה הארכיאולוגית בחניון גבעתי ובשל אישורם, זה עתה, של תהליכי התכנון.¹⁰

על "פיתוח העבר"

אם הפיתוח הפך, כפי שמציע וולפג זקס (Sachs 1992), לדוקטרינה מובנית לאחר מלחמת העולם השנייה, ישראל היא ללא ספק אחת הדוגמאות המובהקות להישגיו. ברמה העירונית מטרת הפיתוח הייתה לשפר את חיי האדם המודרני באמצעות נגישות וקישוריות (רכבות, כבישים), היגיינה (אוורור, מים, ביוב) וכלכלה (תעשייה, כוח אדם). לשם כך פינו יוזמי הפיתוח

8 חוק התכנון והבנייה אינו חל על חפירות ארכיאולוגיות, הכפופות בלעדית לחוק העתיקות. בנייה בתת-הקרקע שאינה חפירה ארכיאולוגית מחייבת הכנת תוכנית בניין עיר (תב"ע). הכוונה כאן אינה לכל פיתוח תת-קרקעי, אלא לפיתוח בתוך חפירות ארכיאולוגיות שהן בגדר אקס-טריטוריה מבחינת חוק התכנון והבנייה. ראו לעיל הערה 3, מכתב מברסלע לרובינשטיין.

9 תוכנית מרכז קדם (מס' 13542) נדונה במועצה הארצית לתכנון ובנייה ב-22 במרץ 2016, וזו החליטה לדחות את כל העררים, להפוך את החלטתה של ועדת הערר של המועצה הארצית, לאשר את התוכנית בגרסה שאושרה על ידי ועדת המשנה להתנגדויות של הוועדה המחוזית ירושלים ולהחזיר את התוכנית ללשכת תכנון מחוז ירושלים לשם מתן תוקף. התוכנית אושרה למתן תוקף ופורסמה ברשומות ב-17 ביולי 2017.

ערים ושכונות היסטוריות נטולות תשתיות ממבנים ותושבים במטרה להניע התחדשות עירונית (urban renewal) באמצעות בנייה יעילה ורוויה. ברמה הארצית והבין-לאומית הוכיחו מיזמים של פיתוח את יכולתו של האדם להתגבר על איתני הטבע ואת העוצמה הטמונה במיצוי משאביו. במקביל לפיתוח הכלכלי של משאבי הטבע החלו לזהות מניעי הפיתוח גם את היתרונות הטמונים בקידום ושכלול של משאבי תרבות. הזיהוי הזה עלה בקנה אחד עם הצורך של מדינות לאום לחזק את הקשר עם העבר כדי להעניק לריבונותן הטריטוריאלית עומק והצדקה היסטוריים. ארכיאולוגים סיפקו להן בעלות קונקרטיה על עבר מוחשי, שנכרכה בתביעה המודרנית לחזקה על רכוש סמלי ששייך אך ורק לחברי קהילת לאום מובחן (פייגה ושילוני 2008; Handler 1986). יתר על כן, הגושפנקה המדעית שהארכיאולוגיה מעניקה לממצאי העבר לופתת אותם בהיגיון של השוק הכלכלי – ההגנה על הממצאים מחייבת את בידולם מהמרחב הפיזי שבו נחפרו, ואת מיתוגם כחפצים מדעיים יקרי ערך, סחירים ולעתים אף בני העתקה (Hamilakis and Duke 2010; Bilsel 2012). תיירות המורשת היא המתחזקת את צרכתם של ממצאי העבר, ומספקת לשיקום העבר תמיכה והצדקה כלכלית. במקרה של ישראל היא מסייעת גם במיסוד הקשר בין תיירות לייחוד המרחב. טדי קולק, לדוגמה, עמל במשרדו של בן-גוריון על פיתוח משאבי התרבות, המורשת והתיירות במקביל, כיוון שראה בהם אמצעי הסברה ממעלה ראשונה לפרויקט הציוני (קולק 1979, 138–149).

מהירות הפיתוח ועוצמתו החלו לעורר ביקורת חריפה בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. מחיקתם של מרקמים היסטוריים תוך כדי פרימת אורחות החיים שנשזרו בהם, דילול משאבי הטבע והפרת האיזון האקולוגי החלו להיתפס כמעשה אלים כלפי העיר והסביבה. בישראל התווייתו של פיתוח מבוקר ובר קיימא התאפשרה באמצעות תוכניות מתאר ארציות, מחוזיות ומקומיות שעליהן ניצחו מוסדות התכנון מתוקף חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965. החוק יצר מערך מובנה המחיל את בקרת הפיתוח על כל בנייה חדשה, ומאפשר לציבור להתוודע לשינויים פיזיים המתוכננים במרחב ולהתנגד אליהם. באזורים היסטוריים חולש על הטריטוריה שמתחת לפני הקרקע חוק העתיקות, התשל"ח-1978, ששומר על מכמניה העתיקים של המדינה מפני פגעי הקדמה והפיתוח. כך מעניק החוק למדענים את הסמכות להפעיל שיקול דעת אתי בנוגע לשמירת משאבי העבר, שעליהם הם מבקשים להגן באמצעות גידור, שימור, ובמידת האפשר ניטור אקלימי.

בישראל, מחיקת נופים היסטוריים באמצעות מיזמי קדמה ופיתוח סייעה בהלאמת המרחב תוך כדי חילופי האוכלוסייה הפלסטינית במהגרים יהודים. אך הייחוד הדמוגרפי ופיתוח התשתיות שינו לבלי הכר את הנופים הפלסטיניים שהדמיון האוריינטליסטי זיהה כתנ"כיים, ושלחם נזקק כדי להמחיש את החזרה הציונית לארץ האבות. לכן, כשנכבשה ירושלים המזרחית על אתריה הקדושים, התעצם המתח שבין "שימור" העבר ל"פיתוחו". שלא כמו בשטחים שבתוך הקו הירוק, בירושלים המזרחית העבר אינו נחבא מתחת לקרקע אלא משתלב במרקם העירוני. תוכנית האב לירושלים (השמוני ואחרים 1972), שהציעה עיר מודרנית בעלת כבישים מהירים, ספגה מטחי ביקורת שבלטו כנגד השבחים שהורעפו בארץ ובעולם על תוכנית הגן הלאומי, שחישקה חגורה נופית סביב

בית המעיין, מדרגות הכניסה היורדות אל מפלסי התצוגה, 2016 (צילום: אלונה נצן-שיפטן)

העיר העתיקה.¹¹ ההגנה על המתווה הנופי של האגן הקדוש קובעה בחוק, השתרשה בתודעה, וזכתה לקונסנזוס נדיד בציבור היהודי. השמירה על החגורה הירוקה החלה להתערער רק עם האינתיפאדה הראשונה (1987–1993) שזעזעה את ירושלים. התושבים הפלסטינים טענו שהתוכנית מקפיאה את חיי היומיום שהם מנהלים במרחב הזה. מנגד, מי ששימש סגן מפקד יחידת דוברבן בחלק מאותן שנים, דוד בארי, ראה במרחב זה "מעוז של טרור ואליםמות"¹² שממנו יהודים מדרים את רגליהם. באמצעות עמותת אלע"ד שהקים החל החיפוש אחר הנוסחה לייחוד סילוואן.¹³

11 על תכנון הגן הלאומי ראו קרויאנקר 1988; וילקוף ונצן-שיפטן 2017. על תכנונו בהקשר הבינלאומי ראו Nitzan–Shifan 2017. תוכנית בניין עיר עמ/6 הגדירה וקבעה את מיקומו ומעמדו של אזור הגן הלאומי סובב חומות ירושלים. אליה התווספה תוכנית המתאר לירושלים העתיקה וסביבותיה היא תוכנית עמ/9. שתי התוכניות הללו הניחו את התשתית התכנונית באזור זה של ירושלים והחילו עליו מגבלות שימור ופיתוח אשר במידה רבה תקפות עד היום.

12 כך הומשגה תפיסתו של בארי את עיר דוד במסמך קורות החיים שהוגש במסגרת מועמדו לקבלת פרס ישראל לשנת התשע"ז. המסמך נמצא באתר האינטרנט של משרד החינוך (ראו לעיל הערה 5).

13 עמותת א.ל.ע.ד (לימים אלע"ד) – אל עיר דוד, הוקמה בשנת 1986, ומטרתה "חיווק הקשר היהודי לירושלים לדורותיה, ע"י סיורים, הרכה, איכלוס והוצאת חומר הסברה" (מתוך פרופיל העמותה באתר האינטרנט של גיידסטאר, אתר העמותות של ישראל www.guidestar.org.il/he/organization/580108660). דוח העמותה ודוחות נוספים נמצאים באתר זה, ואלה חושפים כי העמותה פועלת ליישב יהודים בסילוואן ובהר הזיתים, ולשם כך היא גואלת בתים, רוכשת נכסים ומתחזקת אותם).

בנייה "מלמעלה למטה"

כיצד פועל מנגנון "פיתוח העבר" בגרסת אלע"ד, שלב אחר שלב? תחילה יש צורך להשיג מגרש, ברשות או ברכישה. אחר כך צריך להצהיר על כוונות בנייה, כלומר, להתניע את ההליך לשינוי נקודתי בתוכנית בניין העיר הקיימת בתיאום עם הרשויות. בנייה באזור היסטורי עלולה לפגוע בעתיקות או להעלימן לנצח. לכן מוגדר בחוק מנגנון חירום הנקרא "חפירת הצלה", כלומר חפירה "מעכשיו לעכשיו" הבודקת את ההיתכנות של מיזם הבנייה עוד בטרם תוכנן. זו חפירה יקרה המתבצעת על חשבון היזם. כשחופרים באזור רווי בעתיקות, הסיכוי לגלות ממצאים חשובים גבוה. לאור חשיבות הממצאים ניתן להצדיק את המשך החפירה ואת ייעודה לצורכי פיתוח תיירותי. הפן התיירותי מרחיב את הדיון לפן הכלכלי-הסברתי, ומשם הדרך קצרה להגדלת החפירה והרחבתה. הממצאים שהתגלו מאפשרים בניית בסיס ידע מוצק לקבלת החלטות, ולדיוק בבקשת השינוי הנקודתי בתוכנית בניין העיר.¹⁴ כך שנוסף על הסדרת החפירה – שימור, שיפוץ ובמקרים נבחרים בנייה חדשה – מתנסחת גם משוואה פשוטה: ככל שתעמיק החפירה, כך יגדל גובהו של המבנה שיתמקם בה. אף על פי שהבנייה בתוך העתיקות אינה כפופה לחוק התכנון והבנייה, עליה לעמוד בדרישות חוק העתיקות, חוק שנאכף בהקפדה ולפי הנחיות הרשות. בהתאם, הדרך ללגיטימציה המיוחלת מגוף ציבורי עוברת דרך הייעוד הפרוגרמטי של הבניין: מרכז מבקרים.

הגילוי של מרכזי שירות למבקרים כפונקציית פיתוח כלכלית, לגיטימית ובת אישור סטטוטורי הפך אותם לתופעה רווחת בעיר התחתית של ירושלים. הפיתוח בתוך ממצאים ארכיאולוגיים – כדוגמת אולם "אחר כותלנו", שתוכנן על ידי משרד האדריכלים קימל אשכולות בתוך חאן ממלוכי שנחפר מתחת לבית הכנסת "אהל יצחק" שברובע המוסלמי¹⁵ – נעשה, כפי שנקבע בחוק העתיקות, באישורה הבלעדי של רשות העתיקות – גוף ציבורי בעל ידע וסמכות מקצועית מובהקת. אלא מאי? רשות העתיקות נעדרת מקורות מימון ממשלתיים לביצוע חפירות ארכיאולוגיות, ולכן חפירות נערכות במימון גופים פרטיים, או באמצעות גופים ציבוריים המגייסים תרומות פרטיות.¹⁶ זהו מצב שבו תרומות פרטיות יכולות לקדם יוזמות הנמצאות מעבר להישג ידה של המדינה, ובמקרה של חניון גבעתי גם מעבר ליכולותיו של יזם פרטי. ככלל, כיוון שרשות העתיקות מחייבת את היזם המבקש לבנות באתר היסטורי לממן את חפירות ההצלה שהיא מבצעת, היזם שואף לצמצם את היקף החפירות שכן הן

¹⁴ במכתבו של ארכיאולוג מחוז ירושלים, ג'ון זליגמן, אל עו"ד יורם ברסלע מתאריך 5 בנובמבר 2008, נימק זליגמן את הצורך בחפירה בחניון גבעתי בהיותה תנאי לדיון בשינוי המבוקש לתוכנית בניין העיר. מכתב זה נשלח בקשר לבג"ץ 9253/08, אשר הגישו התושבים המתגוררים בסמוך לחניון גבעתי (ראו <https://tinyurl.com/yajdc6q9>).

¹⁵ יהוטל שפירא סקרה בפירוט בעבודת הדוקטור שלה את הגופים המעורבים בחפירות שנערכו במקום ואת המהלכים שהביאו להקמת אולם האירועים ובית הכנסת (Shapira 2016, 117–139).

¹⁶ הקרן למורשת הכותל, למשל, היא גוף ממשלתי המגייס תרומות פרטיות, וראו ריבלין 2016.

מייקרות ומעכבות את הפרויקט. בחניון גבעתי התהפכו היוצרות: לאחר שגילתה עמותת אלע"ד את יוקרתו של האפיק הארכיאולוגי, החלה להזרים לאתר הון שהפך את הדרישה של רשות העתיקות לשולית ביחס ליוזמת החפירה שהעמותה מובילה ומממנת במטרה לבנות בבור, שמלכתחילה יועד להכיל את המבנה המתוכנן. ניתן לדמות את הדבר לבעל ממון (אלע"ד) המקבל אישור רגולטורי ליוזמותיו מקבלן החפירות שהוא מעסיק (רשות העתיקות). כלומר, אלע"ד מממנת את החפירות שרשות העתיקות גם מאשרת וגם מבצעת.¹⁷ הרשות מצדה נותנת רוח גב לשירותי התיירות הנדיבים והמבוזרים שפורסת אלע"ד באזור. ריבוי מרכזי מבקרים במרחב כה מצומצם יוצר מנגנון יעיל של מאבק על המרחב ועל הזכות להחזיק, למשמע ולהניב רווחים מההיסטוריה המוצפנת במשאביו החומריים.

השיטה המתוארת מאפיינת את הפעילות של עמותת אלע"ד, והיא מוכיחה את יעילותה באופן העולה על כל דמיון. דרך פעולה זו החלה ביוזמה להקמת המרכז המוזכר בציטוט הפותח את המאמר.¹⁸ אמיר דרורי, מנכ"ל רשות העתיקות, לא התנגד לאישור שנתן אולמרט, ראש העיר הטר, לבניית המרכז, אבל הכריח את בארי לבצע חפירת הצלה, והלה מימן אותה בעל כורחו. כיון שהרשאת חפירת הצלה אינה תלויה בנימוק תרומתה המדעית, ובהתאם גם אינה זקוקה לרישיון מהמועצה הארכיאולוגית, ניתן לחדש אותה באמצעות אישור פנימי ממנכ"ל רשות העתיקות וללא ביקורת ציבורית. כך, לדברי הארכיאולוג רוני רייך, בכל שנה ושנה מ-1995 ועד שנת 2000 חודשה הרשאת חפירה מתחת למרכז המבקרים שזכה לכינוי "חוש"ה.¹⁹ החפירה הלכה והעמיקה עד שגודלה אפשר לבנות בה את בית המעיין, מרכז הסברה הנקרה על דרכם של מבקרי עיר דוד ומציג לפנייהם מיצב אורקולי בחלל רב-מפלסי. מהחפירה של בית המעיין החלה להסתעף ולהתפתח מעין ירושלים תחתית, וכיום היא הולכת ונמתחת לסירוגין ממעיין הגיחון ועד מערת צדקיהו.²⁰

החפירה בבית המעיין היא זו ששינתה את מערכת היחסים בין העמותה הפרטית לגופים הממשלתיים והמקצועיים; במהלך החפירה עמותת אלע"ד לא רק עדכנה את שאיפותיה והתנהלותה בסילוואן, אלא שינתה את תדמיתה בעיני רשות העתיקות מגוף פרטי המבצע

17 בדוח של ארגון עמק שווה "מורשת מופרטת: כיצד מוותרת רשות העתיקות על עברה של ירושלים", כתב רפי גרינברג על מערכת היחסים בין רשות העתיקות לעמותת אלע"ד, ותיאר כיצד הן נפגשות במרחב הגן הלאומי סובב חומות ירושלים (גרינברג 2014).

18 הכוונה כאמור לבית המעיין, מרכז מבקרים מעל מעיין הגיחון שהחל לתכנן משרד האדריכלים קימל אשכולות. בית המעיין נחנך במקביל לקידום תוכנית בנין עיר מס' 13901 (הופקדה להתנגדויות בתאריך 10.2.2014).

19 ריאיון טלפוני עם הארכיאולוג פרופ' רוני רייך, 15 באפריל 2017.

20 גיר חסון טוען כי בשני העשורים האחרונים מערך של חפירות ארכיאולוגיות הרחיב את ירושלים כלפי מטה. הרחבה זו, אשר חושפת ממצאים ארכיאולוגיים מרגשים ומרתקים, מוכוונת לחשיפתה של ירושלים היהודית. המרחבים התת-קרקעיים שנתגלו מעלים, לטענתו, שאלות קשות בדבר הבעלות עליהם, בדבר האתיקה והפרקטיקה המדעית החושפת אותם וכדבר הכוונות המשוערות וההשלכות הפוליטיות שלהן על העיר (חסון 2016א).

"עבירות של פגיעה בעתיקות ובנייה לא חוקית",²¹ לגוף אשר "מעסיק" בעצם את הרשות. היא החלה לממן את המנגנון הארכיאולוגי שבנה אותה ואת עוצמתה וליזום מלאכות הצלה של מכמני העבר בקנה מידה עירוני. כזה הוא "מבנה המבואה" לירושלים התחתית, שאלע"ד ורשות הטבע והגנים מתכננת לבנות "לטובת מבקרי הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, העיר העתיקה ועיר דוד".²² לשם כך אלע"ד מממנת חפירה בשטח של ארבעה דונם. ככל שמעמיקה החפירה, גדל מספר הקומות שניתן לבנות מעל קומת העתיקות. למרכז רחב הידיים נוסף לאחרונה ייעוד חדש: תחנה ברכבל שיחבר את ירושלים המערבית לירושלים המזרחית מעל בתי התושבים הפלסטינים של סילוואן (חסון 2016ב), ויוכיח, בין השאר, "מי כאן בעל הבית".²³ מצדו השני של סילוואן החלה אלע"ד להפעיל את אותה השיטה. העיתונאי ניר חסון דיווח לאחרונה על תחילת חפירה ארכיאולוגית שמטרתה לאפשר הקמת מרכז מבקרים בבית הקברות שעל הר הזיתים.²⁴ כאמור, הרשאה לחפירת הצלה אינה תלויה בתוכנית, ואין צורך באישור מוועדות התכנון לבניין שכפי הנראה עדיין לא תוכנן.

מן המתואר לעיל עולה תמונה של תהליך עיצוב עירוני עוקף ועדות תכנון, או במילים אחרות, קביעת עובדות בשטח בידי יזמים פרטיים. הגיבוי שנותנת רשות העתיקות לחיבור שהתמסד בתקופת ממשלת נתניהו בין אלע"ד לרשות הטבע והגנים (שני הגופים שהגישו את התוכנית יחדיו ומיוצגים על ידי אותו משרד עורכי דין בוועדות התכנון) מטשטש את הגבול בין הפרטי לציבורי ביעילות מעוררת השתאות. הגיבוי של רשות ממשלתית מאפשר לאלע"ד להחזיק את המדינה כבת ערובה — המדינה קיבלה אחריות למיזם שבו שותף גוף ציבורי, אך רק הממון הפרטי יכול לתקן את הבור שנפער על סף ביתם של תושבי ואדי חילוה ומגיע כיום לעומק של עד כשלושים מטר ממפלס הרחוב העליון. בשם הבטחה לבנייה תת־קרקעית בעתיד, שתייצר צללית נמוכה מעל פני הקרקע, הפך הבור לעובדה עירונית מכוננת — תשליל של "פיל לבן" בטבורה של העיר המעיק על הסדרת התחבורה באזור והופך את תושביו הפלסטינים של ואדי חילוה לבני ערובה בסיט מתמשך. שלטי החוצות המקיפים את הבור ומפרסמים את התכנים והמיזמים שמקדמת אלע"ד מעידים בריש גלי על תהליכי ההפרטה, שלא נעלמו גם מעיניו של מבקר המדינה. ברוח חריף (2015) קבע המבקר כי רשויות המדינה האחראיות לאתר התפרקו מסמכויותיהן, חדלו לנהל אותו, וסייעו לעמותת אלע"ד למלא את הריק שנוצר.²⁵

21 ראו לעיל הערה 3, מכתב מברסלע לרובינשטיין.

22 הנחיות לתוכנית בנין עיר מס' 13542, עמ' 2, ראו אתר האינטרנט של משרד האוצר, תכנון זמין, בכתובת <http://mavat.moin.gov.il>

23 מדברי ראש העיר ניר ברקת במעמד שיחה עם פעילי הליכוד באוגוסט 2016 (חסון 2016).

24 תוכנית 0470484-101 — קביעת הוראות להפקעת שטח חלקה 10 בגוש 29991, הר הזיתים, מקודמת על ידי עיריית ירושלים והחברה לפיתוח ירושלים, והיא הופקדה בתאריך 23 באפריל (חסון 2017).

25 דוח מבקר המדינה 67א, "ניהול ותפעול של אתרי תיירות באגן העיר העתיקה בירושלים", תאר כיצד רשויות המדינה (רשות הטבע והגנים, החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי ורשות מקרקעי ישראל) התפרקו מסמכויותיהן, וכיצד מחדליהן אפשרו לאלע"ד לנהל את האתר כראות עיניה.

דיון (ציבורי)

הדיון הציבורי המצומצם שהתפתח סביב מרכז קדם מתקיים בכמה מישורים מקבילים – פוליטי, ארכיאולוגי, כלכלי ותכנוני. המישור הפוליטי-מפלגתי-מדיני הוא הידוע, המוחצן והחזק מכולם, אבל הוא נעדר לחלוטין מהדיונים בוועדות התכנון. שם נדונים שיקולים סטטוטוריים, סביבתיים וכלכליים. כדי להשיג לגיטימציה ציבורית, מגישות התוכנית (אלע"ד ורשות הטבע והגנים) משווקות את הנדל"ן התיירותי בעיר דוד כמשאב ציבורי הראוי לתמיכת ועדות התכנון. הצימוד של יזמות כלכלית וערכים ציבוריים מחזיר אותנו אל ההיפוך התודעתי שעמותת אלע"ד מממשת כעת למרגלות הר הבית באמצעות שני המנופים היעילים של תיירות וארכיאולוגיה. שילובם מאפשר לה להמיר הון פוליטי בהון כלכלי ותרבותי. המיזם התיירותי תורם לכלכלה העירונית ומסייע לראש העיר לתמוך במיזם בכל עוזו המוניציפלי. הארכיאולוגיה מאפשרת לחיבור בין הון (תיירות) לשלטון (ייהוד סילוואן) לקבל לגיטימציה ציבורית, כיוון שהיא מחיה את "שרידיה של עיר דוד, המהווים עדות פיזית ומוחשית לקשר עתיק היומין שבין עם ישראל לבירתו הנצחית".²⁶ אבל מדוע החיבור המוצלח כביכול בין כלכלה לשימור העבר בעייתי מבחינה ציבורית?

כמו כל רשות עירונית, עיריית ירושלים שואפת למצות את הפוטנציאל הכלכלי הגלום בקרקע שבתחומה. שלא כמו רשויות אחרות, אלע"ד מממנת את מרחוב המשאב הקרקעי. ירושלים התחתית הנחפרת ונבנית בהדרגה בין ברכת השילוח למערת צדקיהו מייצרת עבור עיריית ירושלים נדל"ן תיירותי יש מאין. בתוך החפירות וביניהן מתוכננים ונבנים מיזמי נדל"ן בעלי נוכחות מזערית מעל פני השטח וצפי לתנועה של מיליוני מבקרים מתחתיו. ההתלהבות של המתכננים והיזמים מהאפשרות לבנות מלמעלה למטה מחזקת את השאלה: מדוע להגביל את הפיתוח? מדוע לא לממש את המרחב התת-קרקעי? זאת ועוד, כיוון שהחיבור בין כלכלה מופרטת ל"פיתוח העבר" מתרחש מתחת לפני הקרקע, הוא עולה בקנה אחד עם הדרישה התכנונית לשימור חגורה ירוקה סביב חומות העיר העתיקה. וכאן שוב עולה השאלה: אם כך הם הדברים, מה לנו כי נלין על הצלחה מסחררת?

רשות מקומית ככלל, ועיריית ירושלים בפרט, היא גוף חלש מבחינה כלכלית. המשאב העיקרי שברשותה הוא הקרקע, והתכנון העירוני מספק כלים להסדרה ולמיצוי של הפוטנציאל הגלום בה. בירושלים צמצמה המדינה את יכולתה של העירייה לנצל את הקרקע המניבה ביותר בעיר. דווקא בחגורה המקיפה את חומות העיר העתיקה, תוכנית המתאר עמ/9 שהכין משרד הפנים מקשה הקצאת אחוזי בנייה מעל פני הקרקע. כאן טמון כוחה של אלע"ד. ההון הפרטי שהעמותה מזרימה אל חגורה זו לא רק מייצר עבור העירייה נדל"ן חדש ואיכותי, אלא מחלף את אותו נדל"ן תת-קרקעי ממרותן של תוכניות שאושרו על פי חוק התכנון והבנייה.²⁷

²⁶ ראו לעיל הערה 3, מכתב ברסלע לרובינשטיין.

²⁷ הכוונה היא לאותם מיזמים תיירותיים המפותחים בתוך העתיקות עצמן, כגון הבנייה בכית המעיין וכרחוב עולי הרגל.

לכן, העיר התחתית של ירושלים הולכת ונבנית בתוך החפירות הארכיאולוגיות ללא ביקורת תכנונית וציבורית.

הבקשה לייצר מבנה מבואה מונומנטלי שיקשר בין ירושלים העילית לזו הנחפרת תחתיה הפגיש את יוזמי התוכנית עם מערכות התכנון העירונית, המחוזית והארצית על ועדותיהן. מטרתו של התכנון, ושל התוכניות העומדות לביקורת ציבורית, היא לבחון את כל ההיבטים הסביבתיים, הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים וכדומה של אזור נתון, כדי להשיג איזון בין גורמים אלה ולהקצות בהתאם אחוזי בנייה שיבטיחו צמיחה כלכלית בצד איכות חיים. שיקולים כמו צפיפות עירונית, נגישות, שירותים ומופע פיזי עומדים לנגד עיני המתכננים האמונים על ריסון התיאבון היוזמי לטובת הציבור. כשהאיזון מופר, כשמערכת התכנון מתרופפת או קורסת, התוצאה היא מיזמים שהופכים חוסר איזון תכנוני לאות קין מרחבי. בחניון גבעתי עיריית ירושלים מבקשת לשנות את התוכנית הסטטוטורית ולמקסם את משאב הקרקע שברשותה באמצעות הענקת 400 אחוזי בנייה נדיבים, השמורים לפי תוכנית המתאר העירונית למבנים גבוהים בלבד בתוך מרקם עירוני צפוף. אחוזי הבנייה שאושרו במרכז קדם, מבנה לצורכי הציבור הממוקם באתר פתוח ורגיש במורדות הדרומיים של העיר העתיקה, הוענקו לקרקע ומבנה בבעלות פרטית. בטרם נדון במשמעותה של בנייה רוויה בגן לאומי, נבדוק את הגיבוי שרשויות המדינה מעניקות לתוכנית זו.

כפי שראינו, היוזמה של רשות הטבע והגנים לפתח את עתיקות עיר דוד והיוזמה של אלע"ד לייחד את ואדי חילוה שבסילוואן נכרכו זו בזו. לפני היזמים עמדו שני מכשולים עיקריים. המכשול הראשון נבע מהקושי לנהל חפירות בתוך מרקם בנוי ושוקק חיים, והמכשול השני נבע ממגבלות הבנייה החמורות החלות על הגן הלאומי שבו כלול האתר. הפתרון היצירתי לקשיים אלו הושג, כפי שראינו, באמצעות חפירות הצלה, וחפירות ההצלה התפתחו לחפירות לצורכי פיתוח תיירותי. בעבר יזמה המדינה חפירות כאלה למטרות תעסוקתיות (בחצור ובבית שאן, לדוגמה) או לצורכי תיירות, כפי שעשתה בגן הארכיאולוגי למרגלות הכותל. אלה הן חפירות פתוחות (נטולות גג), ואף על פי שהן מוגדרות "גן", הן משולבות במרקם האורבני. בכך מגשימה רשת הטבע והגנים את המנדט ההיברידי שיצר עבורה טדי קולק במשרד ראש הממשלה — "פיתוח העבר" לצורכי תיירות במטרה להסביר את הפרויקט הציוני.

אלא שבחניון גבעתי מתבצעת לא רק חפירת הצלה לצורכי פיתוח, אלא חפירה שמקדמת פרויקט פיתוח ברמה עירונית ותשתיתית. בעת ייזום מרכז קדם, כבר נהנתה רשות הטבע והגנים מיתרונותיו של גוף פרטי המתנדב לבצע את התפקידים המוטלים על כתפיה, ואכן, אלע"ד מצטיינת בתורת קבלן משנה שמפעיל את עיר דוד עבורה. מכל מקום, רשות הטבע והגנים לא דנה עם המועצה, שהוקמה מכוח חוק הגנים הלאומיים, על היוזמה של קבלן המשנה לבנות מרכז מבקרים שיהווה מבואה (בבעלות פרטית) לגן כולו.²⁸ היפוך יוצרות זה, שבו בעל הבית (המדינה)

28 ועדת המשנה לעררים של המועצה הארצית לתכנון ובנייה קבעה כי בהינתן שמועצת הגנים הלאומיים ושמורות הטבע לא יעצה לרשות הטבע והגנים ולא החליטה לגבי התוכנית — למעשה, מרכז קדם הוצג לה באופן כללי בלבד, כחלק משרה של מיזמים בגן הלאומי, ובלי להתעכב על הסוגיות הייחודיות הקשורות במרכז קדם. זאת ועוד, לא ברור אם רשות הטבע והגנים עצמה "קיימה דיון במליאתה שלה בתוכנית

חפירות חניון גבעתי, מבט ממרפסת התצפית מערבה, 2016 (צילום: אלונה נצן-שיפטן)

הופך לקבלן משנה (רשות הטבע והגנים) לא היה מטריד כל כך אלמלא היה מדובר בפרויקט פיתוח שמאיים לכלות את המשאב שממנו הוא שואב את כוחו. בדומה למשאבי טבע, ממצאים ארכיאולוגיים הם משאב מתכלה. מיצוי יתר של משאבי טבע מעל פני הקרקע בשם הקדמה והפיתוח הביא למשבר אקולוגי חמור. באופן דומה, ניצול יתר בלתי הפיך של המשאב הארכיאולוגי מעמיד בסכנה את הממצאים עצמם וגם את המרקם ההיסטורי, המגלמים את אותה אותנטיות שבעטיה תיירים ועולי רגל מבקרים באתר. ב"דרך עולי הרגל"²⁹ לדוגמה, התיירים מובלים על מדרך אבנים עתיקות הכלוא בתוך מערך קונסטרוקטיבי דמוי בונקר שכמות הפלדה בו, לדברי בארי, גרמה לעליית מחירה בשוק (ארליך 2017). בתכנון למרכז קדם יוכפפו הממצא הארכיאולוגי, פרשנותו והקשריו העירוניים למנגנון משמיע

המוצעת, ואם כן — מה היה טיב הדיון שהתקיים" (סעיף 494 בפרוטוקול דיון הוועדה לעררים, 27.5.2015). אף שהוועדה לא מצאה בעובדות אלה עילה לפסילת התוכנית, הרי לכל הפחות היא מעלה תהיות בדבר תפקידה של רשות הטבע והגנים ביוזמה להקמת מרכז המבקרים, וגם בדבר מערכת היחסים העולה מכך בין הגוף הפרטי המוביל לבין הגוף המדינתי המובל. פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לעררים וכן יתר מסמכי התוכנית של מרכז קדם נמצאים באתר האינטרנט תכנון זמין בכתובת <http://mavat.moin.gov.il>

²⁹ הכוונה לרחוב מהתקופה הרומית המחבר בין ברכת השילוח להר הבית. טקס הסרת הלוח שנערך בחג החנוכה האחרון יצר שלא במקרה זיקה בין מרד המכבים לימינו, וכלל דברי תוכחה הממוענים אל ארצות הברית ואונסק"ו. בכך ביקשה ממשלת ישראל לחזק בתודעה הציבורית את הקשר שבין העם היהודי לירושלים, ובמיוחד לחלק זה של העיר, ראו משרד התרבות והספורט 2016.

אידיאולוגי ולניצול כלכלי. הארכיאולוגיה, בגדר אוסף אובייקטים פיזי, תזכה בו אמנם להגנה, אך תאבד את מעמדה, את כוחה ואת משמעותה בבחינת נוכחות רבת-פנים של העבר בהווה. בפרויקט המתוכנן החפירות עצמן מופקעות מהמרחב העירוני והופכות למוצג במרתף של בניין פרטי. את ברכת רשות העתיקות להדרת ממצאי העבר מהמרחב הציבורי ניתן להסביר על רקע התפתחותה של הארכיאולוגיה כמדע בעל קשר מכונן למודרנה. ממצאים ארכיאולוגיים נחפרים, מאורגנים ומוסברים בסביבות מדעיות. סביבות אלה מסמנות, מגדרות ומנתקות את הממצאים מהמרחב העירוני ומחיי היומיום. הניתוק המרחבי של העתיקות בצד הטענתן בידע מדעי רב ערך ממצבים את הממצא הארכיאולוגי כאובייקט נדיר, סחיר ובר העתקה. ערכו תלוי באותנטיות שלו, כלומר בשלמותו ובשימורו במצב שבו נמצא, ומשום כך הוא נדרש להגנה מרבית, הן מפגעי הפיתוח והן מפגעי האקלים. לכן, טוענת רשות העתיקות, הכלת הממצאים של חניון גבעתי בבניין תסייע בייצוב ערכם ושמירתם לדורות הבאים. כאן מתגלה נתק עמוק בין מושג השימור בארכיאולוגיה ובתכנון עירוני. הארכיאולוגיה מבקשת לשמר את חומריותו של הממצא. התכנון מבקש למשמע את העבר המוצפן בו עבור ההווה, להעשיר באמצעותו את החוויה העירונית ולחשוף את רבדיה השונים של העיר כמכל של חברות אנושי. כך, הניתוק המלאכותי של חוק העתיקות מחוק התכנון והבנייה בקו פני הקרקע מאפשר לעצבו מחדש ולהתיקו על ידי התחפרות ממשית מתחתיו. בחניון גבעתי קו הקרקע הופר באגרסיביות, וכך הסתייעה הכפפתם של ערכי השימור העירוניים לערכו של הממצא הארכיאולוגי כחפץ הנדרש להגנה.

ראינו שרשות העתיקות מתגדרת בתפקידה הצר — לשמר את הממצא הפיזי, ואילו העירייה מבצעת את המותר לה — הנבת רווחים מנדל"ן ותיירות. המדינה, מצדה, הפליאה מאז ומתמיד לתבוע בעלות על ערכי מורשת. כדי להצדיק את קיומה המדינה צריכה להוכיח שיש בחזקתה עתיקות אותנטיות המעידות על קשר אורגני לטריטוריה שנויה במחלוקת. בה בעת, הבעלות על אותן עתיקות מעניקה תוקף למעמדה כמדינה בעלת עבר ותרבות מובחנים שאותם היא יכולה לשווק בקרב האומות כהון תרבותי. את המנגנונים המשוכללים לניכוס העבר פיתחה המדינה יד ביד עם הממסד הארכיאולוגי, עם רשות הגנים הלאומיים, ועם חברות ממשלתיות ייעודיות. פרנסי המדינה, כיוון שהיטיבו להבין את ערכו של העבר כנכס לאומי, דאגו לעצב את תודעת העבר ונחיצותה של עתיקותו באמצעות מערכת החינוך ותעשיית התרבות, ואלה בנו את העבר כמרכיב חיוני בהבניית הזהות הישראלית. השתרשותה של תודעה זו בהווה הישראלית מחפה על משמעות ההפרטה שעוברת המדינה, האמורה לנהל את המשאב המקנה לה את זהותה ההיסטורית. מי שמשקיע, חופר, חושף ומגיש עוד ועוד מהמשאב האותנטי של עיר דוד מקבל מרשות הטבע והגנים ומרשות העתיקות תעודת כשרות בהליך מזורז.

אם עבור טדי קולק המודרניזציה של העבר — הפיתוח של ארכיאולוגיה, גנים לאומיים ומתקני תיירות ומורשת — נועדה בעיקר לצורכי שיווק ולהצדקת הישראליות, נראה כי בעידן ההפרטה של האלף השלישי דווקא האמצעי, התיירות ככלכלה, הופך, כביכול, למטרה. מדוע כביכול? הרי הדיונים בוועדות התכנון עתירים בנתונים על גלים עולים וגואים של

תיירות פנים וחוק, ועל ההכנסות שהם מבטיחים לקופת העירייה והמדינה. כי עבור בארי, כמו קולק לפניו, התיירות היא אמצעי. אלא שבניגוד לקולק, לבארי זהו אמצעי מובהק ויעיל לייחוד סילוואן. כיון שהמדינה והארכיאולוגיה עיצבו בידיים אמונות את העבר כנכס, משאבי העבר, כלומר, הממצאים הארכיאולוגיים, הם מושא להפרטה כמו נכסים רבים שהמדינה משחררת אל השוק החופשי. נסיגתה של המדינה מניהול משאביה בולטת במיוחד בספר המדיני והמנהלי של מזרח ירושלים (יעקובי 2014). אל הריק הזה מזרימה עמותת אלע"ד כספי תרומות נדיבים, המאפשרים לה לרכוש נכסים היסטוריים.³⁰ כמו כל יום בר דעת, עמותת אלע"ד מבקשת למקסם את הרווחים מהנכס שרכשה. במקום להפעיל גן פתוח, העמותה חפצה לבצר נוכחות עתירת נדל"ן שתהווה מבואה עירונית בבעלות פרטית לצומת בין ירושלים העילית לבין ירושלים התחתית.

מה המשמעות של מבואה שמכילה מיליון וחצי אנשים בשנה? האם עיר צריכה מבואה, ואם כן, מה יכולת הנשיאה שלה? איזו צומת מתוכננת מתחת לפני האדמה, ומי ממשמע את ההקשרים המרחביים שהיא מייצרת באמצעות חפירה, בנייה ושיווק יצירתיים? זאת ועוד, האם מיום שאמור להקל על המצוקה התיירותית באזור יכול להיות סגור בדיוק במועדי השיא של התיירות — בשבתות ובחגי ישראל? המודרניזציה שלוחת הרסן של העבר מייצרת כיום, יש מאין, מרחב תיאוקרטי ניאוליברלי שבו העבר חפון כחפץ יקר ערך, הנחשף לקהל הצרכנים לפי גחמות הניהול של היום. מרכז קדם, שהצליח להיחלץ מוועדות התכנון בעזרת לחצים פוליטיים חריפים, וזה עתה אושר, מתוכנן כמכונת שיווק ענקית ששטחה 16,491 מטרים רבועים, שתמשיך ותמתג את עיר דוד ואת ירושלים המסתעפת ממנה כסלע האחד והיחיד של קיומנו.

ביבליוגרפיה

- ארליך, יפעת, 2017. "עיר דויד'לה", ידיעות אחרונות, 27.4.2017.
- גרינברג, רפי, 2014. מורשת מופרטת: כיצד מוותרת רשות העתיקות על עברה של ירושלים, עמק שווה. השמשוני, אביה, יוסף שביד וציון השמשוני, 1972. תכנית אב לירושלים 1968: דוח ביניים, ירושלים: עיריית ירושלים.
- וילקוף, שירה, ואלונה נצן-שיפטן, 2017. "הזדמנות היסטורית: נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967–1969", קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה 163, עמ' 163–190.

³⁰ חסון 2016. בפגישת עבודה בין אלע"ד לרשות העתיקות באוקטובר 2005 הוערכו עבודות החפירה לבדן בסכום של שני מיליון דולר. סוגיית התרומות לעמותה הפרטית אינה חייבת בשקיפות, כפי שמדווח בהתמדה ניר חסון בהארץ (שם).

- חסון, ניר, 2016א. "ירושלים, הדרך למטה: מסע בעיר תת קרקעית", הארץ, 21.4.2016.
- , 2016ב. "עיריית ירושלים מחדשת את תכנון הרכבל לכותל המערבי", הארץ, 16.2.2016.
- , 2016ג. "ניר ברקת מתכנן רכבל בסילוואן כדי 'להראות מי בעל הבית בעיר הזו'", הארץ, 25.8.2016.
- , 2016ד. "התורמים של אלע"ד נחשפים: העמותה קיבלה מאות מיליונים מחברות במקלטי מס", הארץ, 6.3.2016.
- , 2017. "עיריית ירושלים בונה בשכונה פלסטינית מרכז מבקרים לבית הקברות בהר הזיתים", הארץ, 25.4.2017.
- יעקובי, חיים, 2014. "ירושלים: ארכיטקטורה של ספר", איגוד עניינים 2, פריפריה, עמ' 26–35.
- משרד התרבות והספורט, 2016. "הוסר הלוט מעל דרך עולי הרגל", משרד התרבות והספורט, 27.12.2016 (מקוון).
- פיגה, מיכאל, וצבי שילוני (עורכים), 2008. קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קולק, טדי, 1979. ירושלים אחת: סיפור חיים, תל אביב: ספרית מעריב.
- קרויאנקר, דוד, 1988. ירושלים: המאבק על מבנה העיר וחזוניה, תל אביב: זמורה-ביתן.
- ריבלין, חיים, 2016. "מנהרות הכותל: חברת דלק תרמה, בתו של תשובה תתכנן פרויקט", *mako*, 9.2.2016.
- רייך, רוני, 2011. לחפור את עיר דוד: המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

Bilsel, Can, 2012. *Antiquity on Display: Regimes of The Authentic in Berlin's Pergamon Museum*, Oxford: Oxford University Press.

Hamilakis, Yannis, and Philip G. Duke, 2010. *Archaeology and Capitalism: From Ethics to Politics*, London: Routledge.

Handler, Richard, 1986. "Authenticity," *Anthropology Today* 2(1), pp. 2–4.

Nitzan–Shifan, Alona, 2017. *Seizing Jerusalem: The Architectures of Unilateral Unification*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Sachs, Wolfgang, 1992. *Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, London: Zed Books.

Shapira, Yehotal, 2016. "The Non-Structural in Knowledge and Practice: Jewish–Messianic Architectural Testimony in East Jerusalem," Ph.D. Dissertation, Faculty of Architecture and Town Planning, Technion, Israel Institute of Technology.